

УДК 37(09)

Пономаревський С.Б.

УКРАЇНСЬКИЙ ВПЛИВ У СТАНОВЛЕННІ РОСІЙСЬКОЇ ОСВІТИ ТА ШКІЛЬНИЦТВА У XVIII СТОЛІТТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено вплив у XVIII столітті українців-подвижників на процеси започаткування та становлення регіональної російської освіти та шкільництва. Основним прикладом взято Сибірський регіон.

Ключові слова: освіта, шкільництво, мовний, ідентичність, національний.

Постановка проблеми. Важливість звертання до проблем впливу української освіти зумовлена інтенсивним розвитком процесів інтеграції суспільного життя, глобалізації, зростанням інтересу до порівняння освітніх показників. З іншого боку, процеси розбудови національної системи освіти вимагають неодмінного використання в теорії та практиці педагогічного досвіду українців – як тих, що споконвіку проживали на рідній землі, так і тих, які з різних причин і обставин розбудовували освіту інших земель і держав, у тому числі Росії.

Вплив українських освітян-подвижників у контексті російського освітнього простору XVIII ст. досліджували І. Огієнко, А. Боровик, В. Рудницька, Г. Сенченко. На російських теренах це намагалися з'ясувати В. Бабенко, В. Чумаченко, Л. Стенькова, М. Шапошніков, Л. Любчевський та інші. Однак, їх зацікавлення, як правило, обмежуються суто описовими підходами або епізодичними згадками в контексті соціологічних, історичних, статистичних досліджень. У результаті роль українського впливу на процеси започаткування регіональної російської освіти залишається маловивченою.

Метою даної статті є обґрунтування важливості впливу українських чинників, діяльності українців-подвижників у процесах початків та розвитку російської освіти та шкільництва.

Умови забезпечення українцями освітньої місії в Росії у XVIII столітті не були простими, оскільки будь-які культурні новації часто наражалися на несприятливу позицію з боку тієї частини російського духовенства, яка неприязно ставилася до усього непізнаного. Однак ідеї поширення освіти та науки, заснування шкіл поступово знаходили своїх прибічників як серед кола помірковано налаштованих російських діячів, так і українських подвижників, які працювали тут. Протягом майже усього XVIII століття українці, переважно випускники Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів, репрезентували в Росії більшу частину інтелектуальної еліти. Представники цієї еліти, проте, не осідали виключно у Москві або Санкт-Петербурзі, їх діяльність із заснування православних місій, шкіл, освітніх і наукових центрів, бібліотек та ін. була спрямованою до Сибіру, Алтаю, Уралу, Далекого Сходу. Чимало вихованців українських шкіл долучилися до організації провінційного шкільництва в багатьох містах, заснувавши школи в Твері, Пскові, Устюзі, Холмогорах, Суздалі, Вологді, Рязані, Ростові, Іркутську, Коломні, Тобольську та ін., семінарії в Архангельську, Астрахані, Костромі, а також Троїце-Сергієву, Олександрівську. У подальшому представники українського освітнього кола працювали також у Московському університеті, Петербурзькій медико-хірургічній академії, шляхетському кадетському корпусі, численних світських професійних школах. Діяльність на освітньо-культурній ниві Росії вихованців, наприклад, Києво-Могилянської академії настільки різноманітна, що В. Белінський, торкаючись характеристики Київської академії, визнавав, що її історія: “тісно пов’язана з історією нашої російської освіти впродовж майже півтора століття. Однією своєю стороною російська освіта і тепер (тобто, у першій половині XIX століття) ще пояснюється

впливом Київської академії, через те, що всі наші великоруські духовні училища або засновані її учнями, або утверджені на душі її вченості” [1, с. 152].

У даному контексті відзначимо той суттєвий вплив, який здійснено учителями та вченими-педагогами українського походження в російському регіональному аспекті. Як і у Москві та Петербурзі, російський регіональний простір у значній мірі зазнав української культурно-освітньої експансії. У багатьох випадках її прояви постали вирішальними факторами для започаткування та ствердження у російських регіонах навчальних закладів, утворення книгозбірень, формування наукових кіл та гуртків, відкриття друкарень, створення духовних і світських центрів тощо. Ураховуючи, що за різними джерелами протягом другої половини XVII – XVIII ст. з України до Росії прибуло від 10 до 20 тисяч науковців-професорів, учителів, наставників, вихователів, осіб духовних звань, які виконували просвітницькі функції, писарів, письменників, розповсюджувачів книг, митців, перекладачів – усі вони виявилися долученими до широкої парадигми тенденцій, так чи інакше пов’язаних з втіленням освітньої справи в російських регіонах.

На цьому тлі розглянемо (як типовий приклад) місце та роль українських чинників у становленні шкільництва в Сибірському регіоні Росії. Зазначимо, що згідно з “Духовним регламентом”, укладеним Ф. Прокоповичем, з першими роками XVIII ст. у Сибіру почав складатися комплекс російського шкільництва, який передбачав ієрархію навчальних закладів, що включала в себе слов’яно-руські школи, які надавали початкову освіту, латинські школи, які відповідали частковому семінарському навчанню та школи-семінарії, що пропонували закінчену професійну освіту. Дані навчальні заклади започатковувалися при єпархіях і утримувалися за рахунок архієрейських служб, а ті в свою чергу – з прибутків церковних і монастирських земель. Відповідно до цього, такі школи називали “архієрейськими” або “єпархіальними”. Повний курс “єпархіальної” комплексної школи за зразком Києво-Могилянської та Московської академії був розрахований на вісім “ординарних” класів (з навчанням у 10–15 років) і включав вивчення: граматики та латини, синтезованих із географією й історією; арифметики та геометрії; логіки та діалектики; піітики та риторики; фізики та метафізики (короткий курс); політики; дворічного курсу богослів’я.

Тобто, загалом єпархіальні заклади брали за основу шкільну структуру та програму, омріяні Ф. Прокоповичем у його “Духовному регламенті”, освітня частина якого орієнтувалася значною мірою на київську шкільну традицію.

Родоначальницею сибірських навчальних закладів виступила Тобольська архієрейська школа, заснована у 1703–1704 рр. митрополитом Філофеєм Лещинським, вихованцем Києво-Могилянської академії, відомим своїми універсальними знаннями [18, с. 10]. Відкриттю школи приділялося чимало надій, оскільки вона повинна була спрямовувати діяльність не тільки на російське населення Західного та Східного Сибіру, але й стати своєрідним центром духовного просвітництва щодо місцевих іншорідців на усій сибірській території аж до кордонів із Китаєм [14, с. 60].

Філофей Лещинський вважав, що Тобольська школа повинна облаштуватися за зразком українських духовних шкіл. З цієї причини він звернувся з клопотанням до Петра Першого з метою отримання підтримки для нової школи, а також запропонував програму бачення функціонування закладу, яка передбачала позастановий принцип підбору учнів, введення поруч зі слов’янською також латинської мови навчання, запрошення учителів із числа чернігівських і київських осіб духовного стану, започаткування при школі власної друкарні для виробництва необхідної кількості шкільних підручників. На жаль, цар схвалив лише ідею залучення до роботи в майбутній школі українських учителів, заперечивши інші пропозиції Лещинського. У результаті було запрошено з Києва “учителів латинських

наук – 2, співаків – 4 особи, студентів – 2” [21, с. 10]. Ф. Лещинський та шкільні учителі за зразком київської шкільної традиції влаштували в Тобольській школі постійні театральні вистави, авторами п’єс яких виступали, як правило, самі ініціатори. Збір коштів під час вистав складав доволі відчутну частину шкільних прибутків, що підтверджують розписки вчителів, які мали часткове утримання із зібраних грошей. Шкільний театр тут існував багато років.

Оскільки школа при первісному її задумі повинна була виконувати роль своєрідного місіонерського центру, Філофей Лещинський вітав будь-які ініціативи щодо навчання молоді місцевих сибірських народів. У 1718 році митрополит у посланні до архімандрита Верхотурського Микольського монастиря Сильвестра розпоряджався набирати до школи дітей із числа новохрещених остяків і вогулів: “а буде возможно и в Тобольск отсылатъ в дом архиерейский ко учению, где многие новокрещенных робята учатся в грамоте” [17, с. 210].

Справу Лещинського з 1721 року продовжував митрополит Антоній Стаховський, теж вихованець Києво-Могилянської академії. Порівняно з діяльністю свого попередника, Стаховський залучив до школи велику кількість дітей духовенства, у той час як при Лещинському Тобольська школа, за свідченням сучасного тюменського дослідника О.П. Яркова, включала ледве 8,7% вихідців із родин священства [22, с. 67]. У звіті на запит Верховної таємної ради про стан Тобольської архієрейської школи він відписував: “Здесь обучалось 5 человек букваря малаго, часослова, псалтыря, писать и петь; 14 человек десятисловию и грамматики и одному десятисловию 14” [22, с. 66]. Тобто, з моменту започаткування школи її закінчило 33 особи, що може бути свідченням не обмеженої кількості бажаючих навчатися, а надзвичайно високих вимог, які виносилися київськими вчителями і Ф. Лещинським щодо студіювання учнями наук. Пізніше, у 20-х роках, кількість вихованців у середньому складала 60 осіб, а у окремі роки – до 90 школярів. Навчання у школі з початків її утворення проводилося за букварем, часівниками та псалтирем. Учні на початку XVIII століття користувалися в основному катехізисом Петра Могили, пізніше (з 1722 року) його змінив буквар Феофана Прокоповича. Підручником граматики слугувало видання Мілетія Смотрицького, яке розсилалося Синодом в усі єпархії Росії як найкращий з тогочасних посібників.

Тобольська школа (а пізніше – семінарія) отримала на побутовому рівні назву «бурси», очевидно, теж за київським зразком, а її вихованців місцеві мешканці відповідно називали «бурсаками». Кількість років на навчання в Тобольській архієрейській школі визначалася шестилітнім терміном. Вихованець Андрій Старчеський у 1743 році писав митрополиту Антонію Нарожницькому: “узятий був я для навчання при Тобольському домі митрополитовому до школи, де й навчався слов’яно-руській грамоті через шестилітній час”; цей же термін згадував і вихованець Андрій Попов: “У пройдешні роки від минулого 1736 року був я у Тобольську в домовому архієрейському училищі років з шість і навчався на казенному кошті читанню та писанню досконало, а потім... визначений був навчатися до латинської школи” [16]. Оскільки тобольській школі ще Петром Першим дозволено мати лише статус слов’яно-руського закладу, шестирічний термін навчання свідчить про більш широку освітню програму, яка пропонувалася тут, порівняно з типовими слов’янськими школами, що мали 4-річне навчання. Крім слов’яно-руської, діяльність окремої дворічної латинської школи, яка також мала єпархіальний статус і перебувала під юрисдикцією митрополита, сприяла створенню у Тобольську специфічного навчально-наукового центру, який отримав пізніше умовну регіональну назву “сибірських Афін” [16]. Саме використання посиленого освітнього компоненту вкупі з передовими технологіями навчання та виховання, практикованими в Тобольській школі ще з моменту її відкриття, стали поштовхом до перетворення цього сибірського навчального закладу в семінарію, яка функціонувала аж до революційних змін

початку ХХ століття. Засновником таких змін виступив митрополит Антоній Нарожницький, який заступив тобольську кафедру з 1742 року. Він був випускником Києво-Могилянської академії, людиною широких енциклопедичних знань.

З ініціативи Нарожницького в 1743 році Тобольська духовна консисторія підготувала наказ, у якому йшлося про те, що відповідно до дії духовного регламенту необхідно зібрати для навчання при архієрейській тобольській школі усіх дітей духовенства Сибірського регіону від 8 до 18 років [2, с. 20]. Значне збільшення кількості учнів вимагало суттєвого посилення також викладацького складу школи. З цією метою митрополитом було запрошено з Чернігівського колегіуму трьох учителів “словесних наук і філософії”, з Києва – двох учителів “вищих наук”, крім того, київський митрополит Тимофій Щербацький відправив на місіонерське служіння до Тобольська у 1749 році відомого фахівця з риторики Матвія Міткевича, котрого було відразу призначено префектом закладу, а пізніше він став і першим ректором Тобольської семінарії [13, 331]. З прибуттям шістьох українців розпочалася діяльність Тобольської духовної семінарії – одного з кращих навчальних закладів Російської імперії у ХVІІІ столітті.

Як ми згадували вище, на початковому етапі заснування Тобольської архієрейської школи Ф. Лещинський клопотався про введення в ній викладання латини, обов’язкової у структурі навчання київських закладів, але не отримав царського дозволу. Натомість за ініціативи митрополита Антонія Стаховського в 1728 році викладання латинської мови уже здійснювалося, причому переважно за зразком і традицією Києво-Могилянської академії. Починали з латинських “вокабул”, коротких розмовних висловлювань, далі переходили до вивчення граматики, після чого практикували читання та коментування церковних і світських авторів. У старших класах учні вже проголошували промови латинською мовою. За традицією та з метою найкращого засвоєння латини учням заборонялося спілкуватися між собою іншою мовою, крім латинської, – у цьому Тобольська семінарія йшла безпосередньо шляхом українських духовних шкіл, де висока освіта не уявлялася без доброго знання латини. Відомо, що багаторічним учителем латинської мови у Тобольську був Іван Якимович, запрошений спеціально з цією метою з Києва [3, с. 19].

Традиційно київською виглядала й структура навчальних курсів у Тобольській семінарії. Так, семінарські «Ведомости» від 20 жовтня 1780 року, подані до Тобольської губернської канцелярії, повідомляли, що “во оной преподаются на латинском языке: Грамматика и синтаксима, Пиитика, Риторика, Философия (четырёх частей логики, физики, нравоучительной науки, метафизики), Богословие” [4, с. 1]. У нижчих класах семінарії навчалися “екзерціям” і “окупаціям” (також за зразком Києво-Могилянської академії), тобто виконанню письмових латинсько-російських вправ-перекладів і написанню творів. Екзерції були видами робіт, що виконувалися в семінарії, а окупації – навпаки: у позанавчальний час. Викладачі намагалися викликати в учнів при цьому почуття творчого суперництва, коли кожен вихованець прагнув перевершити товаришів силою думки, манерою написання, каліграфізмом і твердістю знань. Знайшла місце у тобольській семінарії й інша відома традиція киево-могилянських студентів: у процесі засвоєння латинської мови використовувався калькулюс – футляр з чистим листом паперу, де записувалося ім’я учня, що відрізнявся слабшими знаннями. Футляр міг бути збутих тому, хто допускав більше помилок у спілкуванні латиною. Власник калькулюсу піддавався жартам і насмішкам з боку більш щасливих товаришів, страждав від сорому, а також, якщо футляр залишався в нього досить довго, міг бути покараним і викладачами [16]. Таким чином, до діяльності Тобольської семінарії було включено не лише структурні особливості київської навчальної традиції, не тільки залучені до роботи українські вчительські кадри, але й перенесені в готовому вигляді деякі

студентські та викладацькі звичаї, які набули в Києво-Могилянській академії статусу загальноприйнятих навчальних особливостей.

Крім “ординарних” навчальних дисциплін у семінарії були представлені й “екстраординарні” – додаткові цикли з вивчення мов (татарської, німецької, грецької), історії, географії, математики, красномовства, співу, малювання (іконопису). Екстраординарні класи не були постійними й існували в різні роки відповідно до наявності викладачів і бажання з боку студентів навчатися даним наукам. У окремих випадках екстраординарні предмети могли актуалізуватися й переходити до розряду ординарних. Так сталося у 1789 навчальному році, коли ординарними для Тобольської семінарії були визначені татарська мова, арифметика і геометрія [5, с. 4]. У 1800-му навчальному році того ж статусу набуло малювання, щоб “між ординарними та екстраординарними класами... вправлятися в малювальному мистецтві, а з часом і у живописному” [15, с. 88]. Для цього класу набирали до 15 студентів щорічно за бажанням. Наявність класів татарської мови та малювання позитивно виділяли Тобольську семінарію з-поміж розряду типових навчальних закладів європейської частини Росії.

Увага до неklasичних мов у Тобольську, зокрема, була інспірована практичними потребами держави, особливо браком перекладачів східних мов – монгольської, татарської, китайської. У кінці XVIII століття цей попит не раз підтверджувався вимогами до керівництва семінарії з боку сибірського губернатора, який намагався залучити до справи випускників закладу. І хоча в губернському Іркутську в 1780 році було відкрите відповідне училище, яке готувало перекладачів, однак воно не змогло надавати студентам належної високої освіти, внаслідок чого губернатор давав училищу власну оцінку: “пононе не предвижу надлежащего плода, по причине ученической неспособности, што они до тово обучили одну русскую грамоту, не касаясь никакому европейскому или восточному языку, ниже российской грамматике” [6, с. 1]. Відповідно у Тобольську в татарському класі здобували освіту до 30 осіб [7, 31 зв.]. Для татарського класу місцевими вчительськими силами були створені перші мовні підручники з російським перекладом: “1-й словарь, 2-й – грамматика, 3-й – собранный нужнейших коренных слов того языка, 4-й – букварь для обучения татарскому и арабскому, писаны в табличном порядке с приложением слов первообразных с разделением грамматическим”. Ці книги “по состоянию в здешнем крае немалого числа народов магометанского закона как российских подданных, так и соседственных к России крайне полезны, ибо таковых сочинений, сколько известно, в России не имеется еще” – такою високою була самооцінка тобольського вчителства щодо виданих підручників [12, с. 105].

Загальна кількість студентів Тобольської семінарії була завжди доволі високою й коливалася від сотні осіб у 40-і роки до двохсот – у 60-і та трьохсот – у кінці XVIII століття [10, 21, 5]. Різним був і віковий склад студентів за класами: фари – 8-13 років, граматики – 10-15 років, синтаксими – 10-15 років, пітики – 14-18 років, риторики – 16-21 років, філософії – 17-21 років, богослів'я – 19-22 роки [11, 21, 32]. Кількісно наповненим завжди був клас фари, який включав від 80 до 120 студентів, інші класи не були настільки чисельними [11, 21, 32]. Головною причиною цього виступали складна навчальна програма, запроваджена з самого початку існування Тобольської школи, а потім семінарії ще київськими фундаторами, а також суворі умови навчання: студенти не мали права без спеціальних дозволів залишати стіни закладу, їх нерідко карали різками, за значні провини віддавали у солдати [21, с. 68]. Таким чином, до старших курсів і випуску із закладу залишалося не так і багато школярів.

Тобольська школа-семінарія грала головну роль щодо просвітництва сибірського населення у XVIII столітті. Вона на багато десятиліть випередила відкриття у Сибіру народних училищ, учителями яких якраз і ставали випускники семінарії. Крім

слов'янської та латинської мов, даний навчальний заклад з самого початку свого існування ставив за мету вивчення, дослідження та розвиток мов корінних народів Сибіру: в семінарії вивчалися татарська, а також хантійська (остяцька) мови, тут були підготовлені перші татарські словники та переклади молитв остяцькою та вогульською мовами, у стінах закладу відбувався процес навчання представників цих народів.

У XVIII столітті духовні навчальні заклади не вважалися педагогічними, в них також не ставили спеціальних завдань щодо підготовки кваліфікованих учительських кадрів, не вивчалися педагогічні дисципліни. У той же час зі стін таких навчальних закладів виходила велика кількість викладачів різних напрямків – для академій, семінарій, шкіл усіх рівнів, а також приватних учителів.

З кінця XVIII ст. потужний український вплив у Росії почав занепадати. До цього часу українська наукова та освітянська думка, сформована у специфічній ситуації конгломеративності православних ідей Сходу і латинізованої мудрості Заходу, була для Росії джерелом пізнавального поступу. Наприкінці XVIII ст. кордони Російської імперії значно обмежили контакти України із Заходом, а політика уніфікації, централізації та русифікації освіти привела до втрати Україною своєї унікальної культурно-освітньої самобутності.

Отже, досвід і висока професійна підготовка випускників українських духовних шкіл забезпечили державні освітні потреби Росії у XVIII столітті та стали серйозними передумовами формування системи народної освіти у XIX – на початку XX століть. Втілення освітніх, наукових, духовних, культурних пошуків української еліти наводять на думку, висловлену відомим російським вченим-лінгвістом, публіцистом і філософом початку XX ст. М.С. Трубецьким, який зазначав: “Та культура, яка з часів Петра живе й розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури... На зламі XVII і XVIII століть відбулася українізація великоруської духовної культури. Різниця між західно-руською і московською редакціями руської культури зникла шляхом викорінення московської редакції” [283, 2].

Список використаних джерел

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений / В.Г. Белинский. – М.: Советский писатель, 1955. –Т.8. – 356 с.
2. ТФ ГАТО. Ф. 156. Оп. 1. Д. 79. Л. 20.
3. ТФ ГАТО. Ф. 156. Оп. 1. Д. 79. Л. 19.
4. ТФ ГАТО. Ф. 156. Оп. 3. Д. 2069. Л. 1
5. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.5. №160. Л.4
6. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.3. №1958. Л.1
7. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.5. №160. Л.31об.
8. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.1. №411. Л.21
9. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.5. №160. Л.4
10. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.1. №411. Л.21; ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.5. №160. Л.5.
11. ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.1. №411. Л.21; ГУТОГА в Тобольське. Ф.156. Оп.5. №160. Л.32.
12. ГУТОГА в Тобольське. Ф.355. Оп.1. №235. Л.105
13. Недосеков А. Антоний II Нарожницкий, митрополит Тобольский и Сибирский / А. Недосеков // Тобольские Епархиальные Ведомости. – 1892.– № 15–16. – С. 331–338.
14. Нечаева Л.В. Православные духовные школы в Западной Сибири / Л.В. Нечаева. – Тюмень: Возрождение, 2009. – 167 с.
15. Очерки по истории Тобольской духовной семинарии (по архивным данным) // Тобольские Епархиальные Ведомости – 1905.– №13.– с.79-98.

16. Софронов В.Ю. Становление духовной школы Сибири / В.Ю. Софронов / Социальная история / Сибирская заимка // http://www.zaimka.ru/01_2004/-sofronov_school/
17. Судницын А. Тобольская архиерейская славяно-русская школа / А. Судницын // Тобольские Епархиальные Ведомости. – 1894. – № 13. – с. 205-219.
18. Сулоцкий А. И. Тобольская архиерейская школа-предшественница Тобольской семинарии / А.И. Сулоцкий // Иркутские епархиальные ведомости. – 1875. – № 3 – 7. – с.10-14.
19. Трубецкой Н.С. К украинской проблеме / Н.С. Трубецкой // <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns02.htm>
20. Юрцовский Н. С. Очерки по истории просвещения в Сибири / Н.С. Юрцовский. – Новониколаевск: Енисей, 1923. – 78 с.
21. Ярков А.П. Украина–Западная Сибирь: диалог народов и культур / А.П. Ярков // Западная Сибирь: диалог народов и культур: Материалы межрегиональной научно-практической конференции – Тюмень: ИПЦ “Экспресс”, 2004. – С. 65-70.

The Ukrainian-leaders' influence the processes of organization and establishing of Russian education and schooling in XVIII century are described in this article. Siberian region as the main example was chosen.

Key words: Education, school, linguistic, identity, national.

УДК 373.54.016:94(477)

Приходько А.С.

ІННОВАЦІЇ В НАВЧАННІ ІСТОРІЇ: ПОГЛЯД КРИЗЬ СТОЛІТТЯ

У статті розкрито основні підходи до організації навчання історії в українській школі в кінці ХІХ - на початку ХХ ст. Вивчення конкретних явищ історико-методичного процесу в Україні, розгляд з цієї точки зору його основних компонентів дають можливість з'ясувати не лише роль і місце кожної окремої складової, а й загальні тенденції, можливості й перспективи становлення національної системи шкільної історичної освіти в цілому.

Ключові слова: організація навчання історії; історична освіта.

Якісні зміни, які переживає сьогодні система шкільної історичної освіти в Україні, вимагають конструктивно-критичного вивчення історичного досвіду її розвитку в минулому та переосмислення його з позицій сьогодення. Саме історико-методичний підхід дає можливість глибше зрозуміти тенденції поступального розвитку методичних явищ і їхньої обумовленості, оцінити сучасний стан навчання історії й напрями його подальшої еволюції. Вивчення конкретних явищ історико-методичного процесу в Україні, розгляд з цієї точки зору важливих аспектів змісту, структури, організації навчання історії дають можливість з'ясувати не лише роль і місце кожної окремої складової навчального процесу, а й загальні тенденції, можливості й перспективи становлення національної системи шкільної історичної освіти в цілому. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності і результативності новітніх систем, моделей та технологій навчання історії.

Ґрунтовному дослідженню сутності інноваційних систем, технологій і моделей навчання історії та впровадження їх у шкільну практику присвячено цілу низку наукових праць та методичних розробок українських вчених і педагогів-практиків. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговують праці К. Баханова, В. Власова, Ю. Малієнко, В. Мисана, П. Мороза, О. Мокрогуза, О. Пометун, Г. Фреймана тощо. Цікавими, з огляду на вирішення питання впровадження новітніх навчальних технологій та пов'язаних з ними форм навчання є, на наш погляд, праці Л. Пироженко, О. Ярошенко тощо, в яких розкрито сутність інтерактивного навчання,